

מבוא¹

אופיר וינטר, קובי מיכאל ואסף שילוח

האמרה "בכל דור ודור עומדים עלינו לכלותנו", שמקורה בהגדה של פסח, משקפת את החרדה הקיומית המלווה את העם היהודי משחר ימיו והפכה במרוצת אלפיים שנות גלות ורדיפות לחלק בלתי נפרד מהנרטיב שלו. מדינת ישראל, שקמה בצל טראומת השואה, עמדה אף היא מראשית ימיה בפני איומים חמורים, חלקם קיומיים. היותה מדינה קטנה המוקפת במדינות שסירבו (ובחלקן עודן מסרבות) להכיר בה, המבקשת לממש את זכותו הריבונית של מיעוט דתי באזור ונחשבת בעיני חלק משכניה לנטע זר במרחב – כל אלה הציבו את ישראל במצב של איום קיומי מתמשך.² כינון מדינת ישראל לווה אפוא בחשש מתמיד לאובדנה, ולפיכך האיר את המפעל הציוני באורח פרדוקסלי: מצד אחד מענה היסטורי לחוסר הביטחון היהודי ומצד אחר גלגולו המודרני של המצב התודעתי הזה.³ מרכזיותה של החרדה הקיומית בהווה היהודית-ישראלית נושאת בחובה יתרונות וחסרונות: בצד החיובי היא ממלאת תפקיד פונקציונלי – זרז לקידום מנגנוני הגנה בפני איומים ממשיים. המנגנונים האלה כוללים היערכות לקראת איומים, נקיטת צעדי מנע לסיכולם והתמודדות עם ניסיונות לממשם; בצד השלילי היא כוללת חרדה קיומית, שאם אינה משקפת איום ממשי, עלולה להיות חסם בפני ניתוח רציונלי של תמונת המציאות, בפני נטילת סיכונים מחושבים, בפני מימוש הזדמנויות ובפני קבלת הכרעות אסטרטגיות חיוניות.

המחקר שלפניכם הוא תוצר של פרויקט שנערך במכון למחקרי ביטחון לאומי בשנים 2018–2019, ותכליתו להציע ניתוח עדכני של תרחישים העלולים להעמיד בעתיד את מדינת ישראל בפני איומים קיומיים ולעורר דיון ממשלתי וציבורי בנושא. במסגרת המחקר נותחו חמישה תרחישי איום חמורים הנושאים פוטנציאל להפוך לקיומיים: התגבשות קואליציה אזורית צבאית נגד ישראל; הרחבת התפוצה הגרעינית במזרח התיכון; קריסת מערכי ההגנה הישראליים עקב מתקפת טילים מסיבית, משולבת ומדויקת בהובלת איראן ושלוחיה; בידוד בינלאומי והחרמת ישראל; התפוררות החברה

הישראלית ואובדן מרכיבי העוצמה הפנימיים שלה וזהותה היהודית והדמוקרטית. כל תרחיש נבחן בפרמטרים של חומרה ושל סבירות נוכח תמונת המצב הקיימת ונוכח תסריטים עתידיים אפשריים. צוות המחקר הצביע על מאיצי איומים ועל מגמות חיוביות לשימור ולעידוד בנוגע לכל תרחיש וכן גיבש המלצות בנוגע לצעדי מנע ולמהלכים לבניית יכולות התמודדות עתידיות עם תרחישי האיום הנחקרים. לצורך המחקר נבנו מודלים שסייעו לצוותים לנתח את עוגני הביטחון של ישראל ולבחון את חשיבותם ואת תפקודם אל מול התרחישים הנחקרים.

במבוא הזה נידונות ההגדרות התיאורטיות של המושג "איום קיומי", נסקר השיח המחקרי הקיים בנושא בהקשר הישראלי ומוצגת מתודולוגיית המחקר.

איום קיומי

המושג "איום קיומי" משמש בשיח הציבורי והמחקרי בישראל הן לתיאור איומים ביטחוניים חיצוניים כמו איום הגרעין האיראני והן לתיאור איומים פנימיים על החברה הישראלית כמו הידרדרות בהישגיה של מערכת החינוך. האיום הקיומי – על מובניו השונים – יכול להיות מדומיין או ממשי. הקביעה שאיום הוא "קיומי" יכולה להיות פועל יוצא של מאזני כוחות צבאיים, אך גם של תפיסות סובייקטיביות ושנויות במחלוקת בקרב חברות ופרטים.⁴ מאחר שההשלכות הפוטנציאליות של איומים קיומיים כה הרסניות, ומאחר שסיכולם מצדיק ואף מחייב את המדינה לנקוט צעדים מרחיקי לכת,⁵ ישנה חשיבות מכרעת לאופן הגדרתם.

הספרות המחקרית העולמית העוסקת באיומים קיומיים מתקיימת בכמה שדות: מחקרים העוסקים באיומים קיומיים הניצבים בפני האנושות כולה בוחנים תרחישים העלולים להביא להכחדה של כלל האוכלוסייה בכדור הארץ או של רובה המוחלט או להפוך את הסביבה לבלתי ראויה למחיה ולהציע להם מענים ופתרונות.⁶ בין גורמי האיום שמוזכרים בהקשר הזה: ההתחממות הגלובלית, אסונות טבע חמורים כמו התנגשות אסטרואיד, מגפות, מיצוי עד תום של משאבי טבע ושימוש לקוי בטכנולוגיה ובבינה מלאכותית.⁷ מחקרים אחרים, משדה הפסיכולוגיה, בוחנים את האיום הקיומי בהקשר רחב יותר של חרדה מפני המוות. התיאוריה הבולטת בהקשר הזה היא תיאוריית ניהול האימה (Terror Management Theory) הבוחנת את השפעתה של חרדה מפני איום קיומי על הערך העצמי של האדם או על יחסו לסוגיות ערכיות ותרבותיות.⁸ בהקשר הישראלי – במחקרים המשוויכים לשדה הזה נטען כי ישראלים רבים חווים תחושות של איום קיומי מתמשך ושל מצור.⁹ ישראל היא אומנם מקרה מיוחד,¹⁰ אך ממחקרים עולה כי גם מדינות וחברות נוספות חיות בתחושה של איום קיומי.¹¹

שדה מחקרים שלישי – שעניו נמנה גם החיבור הזה – עוסק באיומים קיומיים בהקשרים הביטחוני והפוליטי. חלק מהמחקרים המשוויכים לקטגוריה הזאת עוסק

בניתוח היסטורי של תפיסת האיום הקיומי ובהשפעתה על מדיניות החוץ והביטחון של המדינה.¹² חלקם האחר דן באיומים קיומיים מנקודת המבט של תחום "לימודי הביטחון" (Security Studies). התחום הזה נחלק לאסכולות שונות: בגישה המסורתית מנתחים את היחסים הבינלאומיים מנקודת מבט ריאליסטית המתמקדת בעוצמה הצבאית ובמענים הצבאיים לאיומים קיומיים ביטחוניים; לעומת זאת, לפי "תיאוריית הביטחון" (Securitization) קיים הבדל בין האיום הקיומי במציאות לבין תפיסת האיום הקיומי. תומכי הגישה הזאת טוענים כי פוליטיזציה מוגזמת עלולה לגרום לכך שאיומים "רגילים" – ביטחוניים ואזרחיים – יוצגו כאילו היו איומים קיומיים כדי לספק לגורמים פוליטיים אמתלה לנקיטת צעדים מרחיקי לכת לסיכולם.¹³ דוגמה לכך היא יחסן של מדינות במערב לאיום הטרור כאל איום קיומי. בעוד שרבים יסכימו כי טרור הוא איום ביטחוני, נשאלת השאלה האם הוא גם איום קיומי המערער על יסודותיהן של מדינות המערב, כפי שהוא מוצג לעיתים.¹⁴

לאורך השנים, שאלת היותה של ישראל נתונה לאיומים קיומיים משתנים הייתה מושא לפולמוס בקרב גורמי ביטחון ובקרב כוחות פוליטיים מתחרים.¹⁵ בשיח המחקרי הישראלי מופיעות שתי המשגות בולטות. לפי קובי מיכאל, "איום קיומי" הוא "מגמה, תהליך או התפתחות המסכנים באופן משמעותי את עצם קיומה של מדינת ישראל ואת יכולתה להיות הבית הלאומי של העם היהודי". הוא מציע שלוש קטגוריות עיקריות של איומים קיומיים: דמוגרפית (אובדן הרוב היהודי); פוליטית (אובדן הלגיטימציה הבינלאומית); ביטחונית (איום צבאי). לטענתו, רוב העיסוק הציבורי נוגע לקטגוריה השלישית, בעוד ששתי הקטגוריות הראשונות – הגם שאינן פחות חמורות – אינן זוכות להתייחסות רבה.¹⁶ חיזוק לעמדה שלפיה איומים ביטחוניים אינם חזות הכול עולה ממחקרו של סטיבן דוד, אשר הגיע למסקנה כי המדינות שנמחקו מהמפה הפוליטית מאז מלחמת העולם השנייה – ברובן המוחלט – התפוררו עקב מתח אתני פנימי והיעדר לגיטימיות בינלאומית וכי לא איום צבאי הכחיד אותן.¹⁷ לפי המשגה נוספת – שהציעו ברק ושפר – ישראל נמצאת במצב של "איום קיומי מתמשך" שמושפע מהנסיבות שבהן הוקמה המדינה, מכך שהלגיטימיות שלה שנויה במחלוקת בעיני גורמים פנימיים ו/או חיצוניים ומגילויי העוינות הרבים של הגורמים האלה.¹⁸ המחקר המוצג כאן נעשה על בסיס שתי הנחות יסוד: ראשית, איומים קיומיים הם דינמיים ולא סטטיים ומושפעים ממכלול גורמים משתנים ובהם מעטפת האיומים, מנעד היכולות להתמודד עם האיומים והתפיסה הסובייקטיבית שמדובר באיומים "קיומיים"; שנית, איום קיומי אינו מתבטא באיום צבאי בלבד אלא גם באיומים על ריבונותה של המדינה ואף על זהותה ועל ערכיה היסודיים. על אף שישראל יכולה, מהבחינה התיאורטית, להיות ישות מדינית המתקיימת במנותק מזהותה היהודית והדמוקרטית, הרי שבעיני צוות המחקר תרחיש כזה הוא איום על מהות קיומה כפי

שנקבעה במגילת העצמאות ועוצבה לאורך שנות קיומה. לפיכך, **איום קיומי מוגדר "איום בעל פוטנציאל ברור לגרום נזק ממשי שמסכן את עצם קיומה, את ריבונותה, את זהותה המוסכמת ו/או את יכולתה של המדינה להתמודד בהצלחה עם סכנות חיצוניות ופנימיות".**

האיום הזה מתייחס לשלושה מישורים עיקריים: במישור הפיזי מדובר בפגיעה אנושה במדינת ישראל, אשר ממנה לא ניתן להתאושש ולחזור לתפקוד נורמלי. מקרה קיצון בהקשר הזה הוא כיבוש זר של ישראל או של רוב שטחה ואוכלוסייתה, התמוטטות של יכולותיה הביטחוניות של המדינה, כמו קריסת צה"ל, או הרס מוחלט של חלק גדול מהתשתיות החיוניות שלה והרג המוני של תושביה; במישור הריבוני מדובר באובדן לאורך זמן של שליטת מוסדות המדינה על האוכלוסייה ועל משאביה; במישור הזהותי מדובר באובדן הצביון הערכי של המדינה כישות ריבונית עצמאית יהודית ודמוקרטית היכולה לממש את ייעודה – להיות מדינת הלאום של העם היהודי.

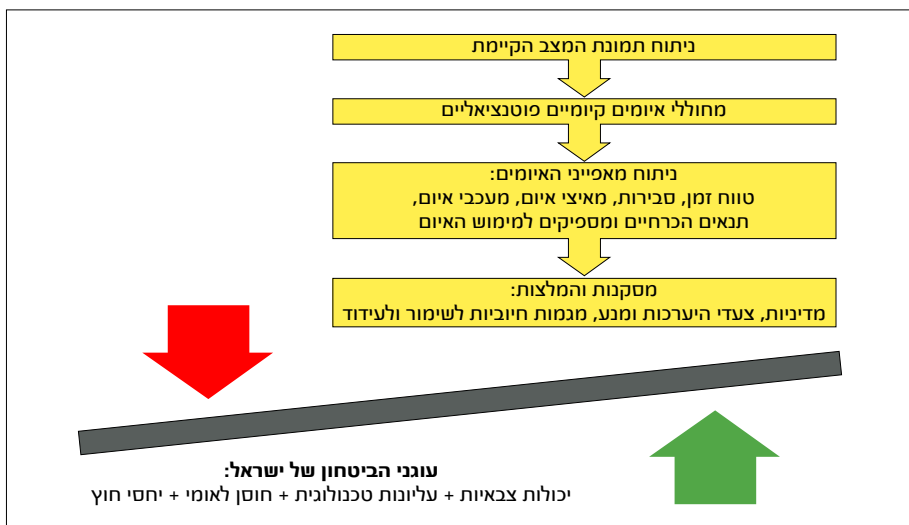
יש להדגיש כי במבחן שלפיו איום מוגדר "קיומי" ניצבת שאלת יסוד: האם ניתן להתאושש מהתממשות האיום הנידון בטווחי זמן רלוונטיים – מה שיכול להצביע על חוסנה של המערכת ועל יכולתה להתמודד עם הפרעות קשות, או שמא עוצמת האיום, בשילוב של היעדר היערכות מוקדמת מולו, תמוטט את יכולת ההתאוששות לאחר התממשות האיום. אם זהו אכן המצב, ראוי איום קשה וחמור להיחשב ל"קיומי".

מתודולוגיה

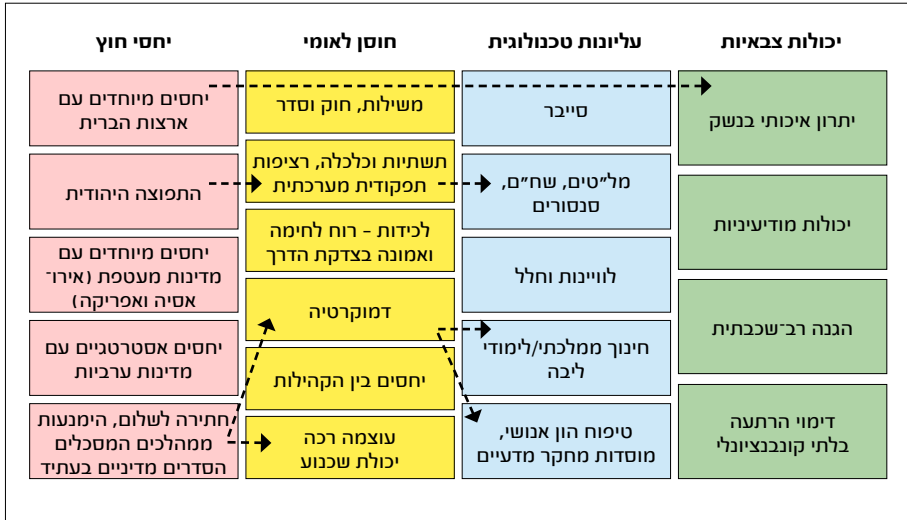
המחקר המוגש כאן היה כרוך בשני אתגרים מתודולוגיים: האתגר הראשון הוא הקושי – ולעיתים חוסר היכולת – לחזות איומים קיומיים המשקפים מגמות ארוכות טווח או אירועים אקוטיים בעלי השלכה הרסנית בעולם של משתנים אינסופיים, שינויים מהירים וחוסר ודאות. כדי להתמודד עם האתגר הזה נעשה במחקר שימוש במתודולוגיות מהתחום של חקר העתידים (Future Studies) – מתודולוגיות שבאמצעותן מנסים לחזות התפתחויות ואירועים בטווח הבינוני והארוך. ישנן גישות שונות לחיזוי העתיד. ישנה הגישה של חיזוי על בסיס מודלים ודפוסי פעולה קודמים (חיזוי מגמות סבירות); ישנה הגישה של הצגת תסריטים אפשריים בדרגות סבירות שונות המאפשרים למקבלי ההחלטות להיערך באופן מיטבי ולהרחיב את נקודות המבט, למשל, באמצעות הניסיון לנבא "ברבורים שחורים" (Black Swans)¹⁹ או "קלפים פרועים" (Wild Cards), קרי אירועים פוטנציאליים שסבירותם נמוכה, אך השפעת התממשותם במצבי קיצון עלולה להיות הרסנית.²⁰ לפי גישה נוספת, תפקידו של החוקר אינו רק לערוך תחזית, אלא גם לעזור בעיצוב העתיד ובזיהוי העתיד הרצוי.²¹ על הבסיס הזה שאף צוות המחקר לסמן את עוגני הביטחון של ישראל ולהציע דרכים לביסוסם ולחיזוקם כדי שייסיעו למנוע התפתחות איומים קיומיים, להתגונן מפניהם או לסכלם.

האתגר השני בהערכת איומים קיומיים טמון בהשפעות התפיסה הסובייקטיבית של הפרט על חיזוי איומים ועל הגדרתם "קיומיים", גם אם אין בהם פוטנציאל מוכח כזה, מצב היוצר הטיות קוגניטיביות לא מודעות המשפיעות על המחקר.²² טברסקי וכהנמן הצביעו על כך שתהליך קבלת ההחלטות של אנשים אינו רציונלי ומושפע מסדרה של משתנים פסיכולוגיים, תרבותיים וחברתיים, ולמסקנותיהם יש השלכות גם על כשלי הערכה בתחום של הערכות מודיעין ושל ניבוי עתידים.²³ לשם צמצום ההטיות במחקר המוצג כאן יושמו שלושה עקרונות מנחים: גיוון חוקרים מתחומי ידע שונים – צבא וביטחון, מדעי המדינה, משפט והיסטוריה – בעלי גישות שונות לניתוח איומים קיומיים ולחקר עתידים; התמקדות מודעת בתרחישי הקיצון המחמירים ביותר (Worst Case Scenarios), שהתממשותם יכולה להיות איום קיומי על מדינת ישראל; איתור עוגני ביטחון שיכולים להאיץ או לעכב את התפתחותם של תרחישי איום קיומיים מסוגים שונים. לצד זאת חשוב להדגיש כי בהערכות המובאות במחקר הזה נותר מרכיב סובייקטיבי בלתי נמנע. טווחי הזמנים המשווערים להתממשות אפשרית של תרחישי האיום הנחקרים סווגו לשלוש קטגוריות: הטווח הקצר (עד חמש שנים); הטווח הבינוני (5–10 שנים); הטווח הארוך (מעל עשור).

תהליך המחקר התחלק לכמה שלבים: בשלב הראשון הגדיר צוות המחקר את המונח "איום קיומי"; בשלב השני נבחרו כמה תרחישי איום חמורים בעלי פוטנציאל להפוך לקיומיים; בשלב השלישי נוסח שאלון אנונימי שהועבר לחוקרי המכון למחקרי ביטחון לאומי, ובו נתבקשו המשתתפים לדרג את סבירותו ואת חומרתו של כל אחד מתרחישי האיום הנבחרים נוכח האתגר הגלום בו ועל פי מידת המוכנות של ישראל לקראתו. נוסף

תרשים 1: תהליך המחקר

תרשים 2: עוגני הביטחון של ישראל וזיקות גומלין אפשריות

על כך התבקשו הנשאלים להציע תרחישי איום נוספים. בעקבות שקלול של תוצאות השאלון נבחרו חמישה תרחישי איום מובילים, והוקמו חמש קבוצות מחקר שהתעמקו בכל אחד מהם בנפרד. התרחישים נחקרו בפרמטרים אחדים: ניתוח תמונת המצב הקיימת בנוגע לאיום הנידון; סימון גורמים המאיצים או מעכבים/מרסנים איומים אפשריים; הערכה של סבירות האיום וטווחי זמן משוערים להתממשותו האפשרית; גזירת המלצות מדיניות (תרשים 1, עמוד 17).

תרחישי האיום נותחו בעזרת מודל עוגני הביטחון (תרשים 2), אשר סייע לקבוצת המחקר לנתח באופן שיטתי את מרכיביו ואת מאפייניו של המענה הביטחוני הרחב והכולל של ישראל לכל אחד מחמשת תרחישי האיום הנידונים. לפי המודל, יכולות המענה של ישראל מבוססות על ארבעה עמודי תווך המייצגים ארבע קטגוריות: יכולות צבאיות; עליונות טכנולוגית; חוסן לאומי; יחסי חוץ. הקטגוריות האלה מייצגות את מגוון היכולות שלהן נדרשת ישראל לצורך מתן מענה ביטחוני, צבאי, מדיני וכלכלי מקיף לתרחישי האיום הקיומיים הנכללים במחקר, והן ממלאות פונקציות שונות בביטחונה הלאומי של ישראל, בבניית עוצמות "קשות" ו"רכות" ובהרחקת איומים קיומיים.²⁴ להלן פירוט מרכיביהן:

יכולות צבאיות. היכולות הצבאיות בונות את ארגו הכלים שבו משתמשת ישראל כדי להרתיע אויבים ובמידת הצורך לנטרל את האיום הצבאי ולפגוע קשות באויב. היתרון הצבאי של ישראל על פני אויביה מבוסס על איכות ארגונית, מבצעית ואנושית, על יכולות לחימה מתקדמות ועל אמצעי לחימה ומודיעין ברמה הגבוהה ביותר. היתרון מושג ונשמר הודות להשקעה נמשכת בפיתוח המשאב האנושי והודות לפיקוד

ולערכים של צה"ל ושל מערכת הביטחון כולה. הוא מבוסס גם על פיתוח עצמאי ועל רכישה של מערכות נשק מתקדמות ועל מלאים שנדרשים לעת מבחן. ובעיקר מבוסס היתרון הזה על טיפוח מתמיד של הקשרים המיוחדים עם ארצות הברית. נוסף על כך, יכולות של מודיעין אסטרטגי, אופרטיבי וטקטי כמו גם מערך של הגנה פסיבית שהולך ומתחזק ומערך של הגנה אקטיבית רב-שכבתי ייחודי מגבירים את יכולתה של ישראל להתמודד בהצלחה עם האיומים הצבאיים. דימוי ההרתעה הבלתי קונבנציונלית של ישראל אמור להיות גם הוא נדבך מרכזי בכושר ההרתעה שלה כלפי מדינות באזור, בעיקר בהקשר של איום גרעיני הנשקף ממדינה זרה, אך גם בהקשרים של איומים קיומיים מסוגים אחרים.

עליונות טכנולוגית. יכולות בתחום הסייבר, הלוויינות, החלל והמל"טים הן נדבך משמעותי בהשגת עליונות טכנולוגית ישראלית אל מול אויבים אזוריים פוטנציאליים ובבניית יכולות ישראליות אל מול איומים פוטנציאליים. העליונות הטכנולוגית גם מקנה לישראל "עוצמה רכה" שמסייעת לה להגשים יעדים לאומיים ותורמת למיצובה בזירות האזורית והבינלאומית. העליונות הטכנולוגית תלויה במערכת חינוך ששמה דגש על חינוך מדעי ובטיפולם של מוסדות השכלה ומחקר מדעיים מובילים ברמה העולמית הגבוהה ביותר.

חוסן לאומי. יכולות משילות מקנות למדינה את כושרה להתמודד עם אתגרים קשים מבית ומחוץ, לצלוח משברים, להשקיע בצורה מושכלת משאבים לקידום היעדים הלאומיים ולהפחית סיכונים הנשקפים מאיומים אסטרטגיים. היכולות האלה מתבססות על היותה של ישראל מדינה דמוקרטית, בעלת מנגנוני ניהול, שליטה ופיקוח מתקדמים ויעילים, היודעת לגייס את המשאבים הלאומיים לצמיחה כלכלית-חברתית, להגנה על האינטרסים הלאומיים, ליצירת אמון ציבורי רחב בצדקת הדרך ובמוסדות המדינה ולגיבוש סולידריות חברתית. המשילות והריבונות של המדינה, הרציפות התפקודית המערכתית ומערך התשתיות והכלכלה תורמים לחוסן הלאומי של ישראל. משמעות החוסן הלאומי היא בנייה מושכלת של יכולות מערכתיות להתמודדות מוצלחת עם איומים קשים באופן שיבטיח הכלה גמישה של הפרעות עם התרחשותן ובעיקר התאוששות מערכתית מהירה, שתשיב את תפקודן של המערכות שנפגעו לנורמה הנדרשת ואף מעבר לכך.

יחסי החוץ מקנים את העומק ליכולות הספיגה והמענה של ישראל והם כלי משמעותי במניעה ובהפחתה של איומים פוטנציאליים. יחסי החוץ כוללים את המרכיבים הבאים: הקשרים המיוחדים עם ארצות הברית, המקנים לישראל שיתופי פעולה מדיניים, ביטחוניים וכלכליים והם עמוד תווך בתפיסת ביטחונה הלאומי; יחסים קרובים עם מדינות באירופה, באסיה ובאפריקה שאף הם נדבך משמעותי בבניית היכולות הביטחוניות, המדיניות והכלכליות של ישראל; הקשר עם יהודי התפוצות;

הסכמי שלום ומכלולים של שיתופי פעולה ושל תיאום עם גורמים פרגמטיים במרחב האזורי בנוגע לאינטרסים משותפים. יחסי ישראל עם מדינות ערב מעניקים לה נכסיות אזורית, אך אינם חסינים מזעזועים אפשריים עקב טלטלות פוליטיות ואירועי קיצון. החתירה לשלום ולהסדרים מדיניים עם שכנותיה מסייעת לישראל בחיזוק מעמדה הבינלאומי ובמאבק עם הניסיונות לבדדה ולהחרמה.

בין עוגני הביטחון השונים מתקיימות זיקות של השפעה הדדית ושל יחסי גומלין כמתואר בתרשים 2 באמצעות חיצים. כך, למשל, יכולות צבאיות מסייעות (באמצעות פיתוחים צבאיים נדרשים, המתורגמים ומותאמים בהמשך לצורכי השוק האזרחי) לפיתוח עליונות טכנולוגית (שבאה לידי ביטוי ביזמות, בטכנולוגיות עילית ובסייבר); יכולות טכנולוגיות משרתות את היכולות הצבאיות ואת הכלכלה הלאומית; יחסי החוץ משפיעים על התשתיות ועל הכלכלה נוכח מאפייני הכלכלה הישראלית שהיא מוטת יצוא ותלויה בשווקים הבינלאומיים. התנהלות ישראל בשווקים האלה מושפעת, בין היתר, מאיכות קשריה המדיניים עם גורמים בזירה הבינלאומית.

יש לציין שגם משקיפים ערבים, שניתחו את הצלחתה של ישראל לשרוד למרות היותה מדינת מיעוט לאומי-דתי במרחב ערבי-אסלאמי, בחלקו עוין, הצביעו על עוגני ביטחון דומים. כך, למשל, בסדרת מאמרים שפרסם בשנים 2018-2019 ציין הכלכלן המצרי עאדל אל-לבאן את עוגני הביטחון הבאים של ישראל: (1) עליונות צבאית המושתתת על כושר פיתוח עצמאי של נשק מתקדם ושיתוף פעולה במחקר ובפיתוח עם תעשיות הנשק בארצות הברית; (2) טיפוח של דימוי ההרתעה הגרעינית ושמירה על מונופול אזורי בתחום הגרעין הצבאי; (3) הבטחת רוב יהודי החיוני לשימור אופיה של ישראל באמצעות עידוד עלייה ומהלכי התנתקות מהפלסטינים; (4) פיתוח כלכלת יצוא טכנולוגית הפתוחה לשווקים המתקדמים בעולם ובלתי תלויה בשוקי שכנותיה של ישראל מתוך הבנה שכלכלה חזקה חיונית לחיזוק המגזרים הצבאי והאזרחי, לקליטת גלי מהגרים יהודים ולפיתוחם של יחסי החוץ עם מעצמות העולם; (5) דיכוי רוח ההתנגדות והלחימה ונטיעת תחושות חולשה ותבוסתנות בקרב העמים והמנהיגים הערבים באמצעות שכנועם בעליונותה של ישראל ובחוסר הטעם בהמשך המאבק נגדה.²⁵

תרחישי האיום

אחד האתגרים שבפניהם ניצב המחקר הוא בחירת תרחישי האיום. צוות המחקר החליט מראש שלא להתמקד בנפרד באיום הגרעין האיראני מאחר שהוא כבר נבחן לעומק במחקרים קודמים של המכון למחקרי ביטחון לאומי.²⁶ מהסיבה הזאת מופיע איום הגרעין האיראני במסגרת שני תרחישים רחבים יותר, בעלי ערך מחקרי מוסף: התגבשות קואליציה אזורית והגברת התפוצה הגרעינית במזרח התיכון (פרקים 1 ו-2). עוד הוחלט שלא לעסוק בפרויקט הזה באסונות טבע, שהם סוגה נפרדת של איומים

קיומיים. בעקבות השאלון שנערך בקרב חוקרי המכון נבחרו חמישה תרחישי איום מובילים (אך לא בלעדיים) המגלמים איומים חמורים לישראל שיש להם פוטנציאל להפוך לקיומיים:

1. **התגבשות קואליציה אזורית צבאית נגד ישראל.** איום פיזי שבמסגרתו תתייצב מול ישראל קואליציה אזורית חיצונית שתחתור להשמדה. הניתוח נעשה על בסיס בחינה של תמונת המצב הכלל-אזורית, על סמך עמדותיהן של מדינות מפתח (איראן, טורקיה, מצרים, ירדן וערב הסעודית) ובהתחשב בהשפעותיהם האפשריות של מדיניות ישראל, של משתנים חיצוניים ושל תרחישי קיצון.
2. **הרחבת התפוצה הגרעינית במזרח התיכון.** "אפקט דומינו" של התגרענות אזורית בעקבות הכנסת טכנולוגיות גרעין – צבאיות או אזרחיות – על ידי גורמים אזוריים מרכזיים ובראשם איראן, ערב הסעודית, מצרים וטורקיה. במסגרת התרחיש מנותחים גם תפקידיהם של גורמים חיצוניים בתהליכי ההתגרענות, ובהם רוסיה, פקיסטן וצפון-קוריה, ומוצעות דרכים למניעתם על ידי הקהילה הבינלאומית, ארצות הברית וישראל.
3. **קריסת מערכי ההגנה הישראליים עקב מתקפת טילים מסיבית, משולבת ומדויקת בהובלת איראן ושלוחיה.** כישלון המענה הישראלי למתקפה משולבת ומדויקת על המדינה, כישלון שיביא לקריסת מערכי ההגנה שלה ולפגיעה ביכולתה לממש את הריבונות שלה. נוסף על כך עלולה התממשות התרחיש לגרור איומים נלווים – ישירים ועקיפים – על ישראל ולהשפיע על יכולותיה הצבאיות ועל חוסנה הלאומי. במסגרת התרחיש מנותחים האופי והמתווה של מתקפה אפשרית וכן גורמים קריטיים במערכי ההגנה של ישראל אל מול מתקפה כזאת.
4. **בידוד בינלאומי והחרמת ישראל.** בידוד, חרם וסנקציות בינלאומיים שיובילו לפגיעה חמורה ביכולותיה הצבאיות והכלכליות של ישראל ובמעמדה הבינלאומי. במסגרת התרחיש נידונים האתגרים הניצבים בפני הקשרים המיוחדים בין ישראל לארצות הברית וכן בין ישראל לבין יהדות התפוצות.
5. **התפוררות החברה הישראלית ואובדן הן של מרכיבי העוצמה הפנימיים שלה והן של זהותה היהודית והדמוקרטית.** פגיעה בצביונה הנוכחי של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית וכבית לעם היהודי ברוח מגילת העצמאות. במסגרת התרחיש מנותחים איומים בעלי השלכות חמורות על ישראל, על לכידותה ועל אורח החיים בה, ובכללם אובדן זהותה הדמוקרטית, אובדן זהותה היהודית ומלחמת אזרחים בין "השבטים" המרכיבים אותה.

תודות

חובה נעימה להודות לרבים במכון למחקרי ביטחון לאומי ומחוצה לו שסייעו במלאכת המחקר באמצעות השתתפות בדיונים, קריאת טיוטות, העלאת תובנות ומתן הערות והארות: תא"ל (מיל') אסף אוריון; ד"ר אלכס אלטשולר; תא"ל (מיל') ד"ר מאיר אלרן; מר מאיר אשל; מר משה גרונדמן; גב' אורלי הירדני; ד"ר מרק הלר; מר יעקב וינטר; אלוף (מיל') עמוס ידלין; ד"ר שרה פוייר; ד"ר גליה לינדשטראוס; ד"ר כרמית פדן; מר ח'דר סואעד; סא"ל (מיל') שחר עילם; ד"ר לירן ענתבי; ד"ר רז צימט; ד"ר ענת קורץ; גב' עדי קנטור; ד"ר ג'ודי רוזן; גב' נעם רן; מר אלדד שביט. לתודה מיוחדת ראויים אסף שילוח, עוזר המחקר בפרויקט, ומר יואב תדמור, עורך הלשון של המזכר.

הערות

- 1 המחברים מודים לתא"ל (מיל') אודי דקל ולתא"ל (מיל') ד"ר מאיר אלרן על תרומתם לפרק הזה.
- 2 להרחבה ראו: אורן ברק וגבריאל (גבי) שפר, "הדמוקרטיה הישראלית לנוכח איומים קיומיים: בחינה משווה", **פוליטיקה** 20, חורף 2010, עמודים 77-97, <https://bit.ly/2UqfOOn>.
- 3 Uriel Abulof, "Free or Fearful? Zionism's responses to Jewish Insecurity", in Stuart A. Cohen and Aharon Klieman (eds.), *Routledge Handbook on Israel Security*, Routledge, London and New York, 2019, pp. 13-24, <https://bit.ly/2ZqjFRj>.
- 4 אוריאל אבולוף, "על פי תהום", **תכלת** 25, סתיו התשס"ו 2006, <https://bit.ly/2ZCC906>; גלעד הירשברג, "דיבורים על פי תהום", **אלכסון** 10 באפריל 2014, <https://bit.ly/2RoRWYc>.
- 5 Ian Manners, "European [security] Union: From Existential Threat to Ontological Security", Copenhagen Peace Research Institute, 2002, p. 10, <https://bit.ly/32nbWAj>.
- 6 Nick Bostrom, "Existential risks: Analyzing human extinction scenarios and related hazards", *Journal of Evaluation and Technology* 9, 2002, <https://bit.ly/30NYTYD>.
- 7 ראו לדוגמה את ספרו של ג'ארד דיימונד העוסק בהתמוטטות של ציוויליזציות לאורך ההיסטוריה ובאתגרים שיעמדו בפני האנושות במאה ה-21: Jared Diamond, *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed*, Viking Press, 2005, <https://bit.ly/2LnMHag>.
- 8 Sheldon Solomon, Jeff Greenberg, and Thomas Pyszczynski, "The cultural animal: Twenty years of terror management theory and research", In Jeff Greenberg, Sander L. Koole, and Thomas Pyszczynski (eds), *Handbook of experimental existential psychology*, Guilford, New York, 2004, pp. 13-34.
- 9 Raffaella Del Sarto, *Israel Under Siege: The Politics of Insecurity and the Rise of the Israeli Neo-Revisionist Right*, Georgetown University Press, 2017; Gad Yair, "Israeli Existential Anxiety: Cultural Trauma and the Constitution of National Character", *Social Identities* 20, 4-5, 2014, pp. 346-362, <https://bit.ly/2PztBDt>; Daniel Bar-Tal and Dikla Antebi, "Siege Mentality in Israel", *Papers on Social Representations* 1, 1992, pp. 49-67, <https://bit.ly/32jrepM>.
- 10 Asaf Siniver, "Israeli identities and the politics of threat: a constructivist interpretation", *Ethnopolitics*, vol. 11, Issue 1, 2012, pp. 24-42, <https://bit.ly/2Ukfqqk>.
- 11 ראו לדוגמה: מייקל דש, "הליברליזם וההגדרה של האיום הקיומי", **פוליטיקה** 20, חורף 2010, <https://bit.ly/2LcNxrt>; ראו גם את הוויכוח הציבורי בין פרנסיס פוקויאמה לבין צ'רלס קראטהאמר בנוגע לשאלה האם ארגוני אסלאם רדיקלי אכן מציבים איום קיומי בפני ארצות

- Francis Fukuyama, "The Neoconservative Moment", *The National Interest*, Summer: הברית 2004, <https://bit.ly/34i34Oa>;
- Charles Krauthammer, "In Defense of Democratic Realism", *The National Interest*, No. 77, Fall 2004, pp. 15-25, <https://bit.ly/2NHWhYo>
- 12 דוגמה לכך בהקשר הישראלי היא הוויכוח על השפעתה של תפיסת האיום הקיומי על מדיניות הביטחון הלאומי של ישראל. דוד טל, **תפיסת הביטחון השוטף של ישראל, מקורותיה והתפתחותה 1949-1956**, אוניברסיטת בן-גוריון, 1997; בני מוריס, "על חובת החוקר", **קתדרה** 95, אפריל 2000, עמודים 147-154, <https://bit.ly/2LivYVS>;
- 13 להרחבה על תיאוריית הביטחון והביקורת כלפיה, ראו: Barry Buzan and Others, *Security: A New Framework for Analysis*, Lynne Reiner Publishers, 1998;
- Michael Williams, "Words, Images, Enemies: Securitization and International Politics", *International Studies Quarterly*, Volume 47, Issue 4, December 2003, pp. 511-531, <https://bit.ly/2LiQGF3>
- 14 מייקל דש, **שם**, עמודים 15-37.
- 15 ראו לדוגמה את דבריו של ראש הממשלה בנימין נתניהו על כך שאיראן היא איום קיומי, מאקו, 23 באוגוסט 2017, <https://bit.ly/2UmIMOY>;
- גם נשיא המדינה ראובן ריבלין התבטא בנוגע לאיום הקיומי הנשקף מתוכנית הגרעין האיראנית, <https://bit.ly/2zCdAlx>, 23 בינואר 2019, Ynet
- אפרים הלוי לעומתו טוען כי האיום הקיומי הוא לאו דווקא איראן, אלא "האיום הדמוגרפי", <https://bit.ly/2ZDwEuh>, 17 באפריל 2018, inn
- לעומת זאת, ראש הממשלה לשעבר אהוד אולמרט טען כי אין איום קיומי על מדינת ישראל, <https://bit.ly/2HAy2aG>, 21 בנובמבר 2018, inn
- 16 ראש המכון למחקרי ביטחון לאומי, אלוף (מיל) עמוס ידלין גורס גם הוא כי אין איום קיומי על מדינת ישראל, אך ישנם איומים אסטרטגיים, inn, 13 בינואר 2017, <https://bit.ly/2ZnEXim>;
- Kobi Michael, "Who really dictates what an existential threat is? The Israeli experience", *Journal of Strategic Studies*, Vol. 32, No 5, 2009, pp 687-713, <https://bit.ly/30OLqzF>
- 17 Steven David, "How Do States Die: Lessons for Israel", *Israel Affairs*, Vol. 22, No. 2, 2016, pp. 270-290, <https://bit.ly/2HCcVVw>
- 18 ברק ושפר, **שם**.
- 19 להרחבה על ברבורים שחורים, ראו נסים ניקולס טאלב, **הברבור השחור – השפעתו המטלטלת של הבלתי צפוי על הכלכלה והחיים**, דביר, 2009.
- 20 Sandro Mendonca, et al. "Wild cards, weak signals and organisational improvisation", *Futures*, Vol. 36, Issue 2, March 2004, pp. 201-218, <https://bit.ly/2AUkm6P>
- 21 דוד פסיג, **צופן העתיד: מבחן העתיד של ישראל**, הוצאת ידיעות אחרונות, תל-אביב, 2008, עמודים 60-63.
- 22 ממחקרים רבים, ובראשם מחקרם של דניאל כהנמן ועמוס טברסקי, עולה סדרה של הטיות קוגניטיביות שמשפיעות על אופן החשיבה והזיכרון של בני אדם. ראו לדוגמה: Amos Tversky and Daniel Kahneman, "Judgment under uncertainty: Heuristics and biases", *Science*, Vol. 185, Issue 4157, 1974, pp. 1124-1131, <https://bit.ly/32itWMd>
- 23 להרחבה על השפעותיהן של ההטיות האלה בנוגע להערכת איומים צבאיים, ראו: אפרים קם, **מתקפת פתע**, מערכות, תל-אביב, 1990.
- 24 ראו: **אסטרטגיית צה"ל**, לשכת הרמטכ"ל, אפריל 2018, <https://bit.ly/2K6GZev>; קבוצת ראות, "יחסי ישראל והעולם היהודי: לקראת הפתעת יום כיפור", יוני 2019, עמוד 7, <https://bit.ly/2HbCOLO>

- 25 עאדל אל-לבאן, "האחרונה שבמלחמות", **אל-מצרי אל-יום**, 19 בדצמבר 2018, <https://bit.ly/2Lg7z4G>; "האחרונה שבמלחמות: יד הברזל", **אל-מצרי אל-יום**, 26 בדצמבר 2018, <https://bit.ly/2HDS985>; "האחרונה שבמלחמות: הפצצה הדמוגרפית", **אל-מצרי אל-יום**, 2 בינואר 2019, <https://bit.ly/2Bgb9WE>; "האחרונה שבמלחמות: הכסף והרצון", **אל-מצרי אל-יום**, 9 בינואר 2019, <https://bit.ly/2LeNrjI>
- 26 למשל: אפרים קם, **איראן גרעינית: משמעויות ודרכי פעולה**, מזכר 87, תל-אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, ינואר 2007, <https://bit.ly/34eUaBh>